

CARLES SINGLA

APORTACIONS DE L'ANÀLISI DE LA DIFUSIÓ
AL CONEIXEMENT DELS DIARIS DE BARCELONA
DELS ANYS VINT I TRENTA

El present article sintetitza algunes aplicacions de l'anàlisi de dades de difusió que l'autor ha realitzat en un treball d'investigació sobre els diaris de Barcelona dels anys vint i trenta (1). Concretament el treball en qüestió té com a àmbit temporal el període que va de 1919 –després de la desaparició del diari *El Poble Català*– a 1936 –amb l'esclat de la Guerra Civil. L'objecte d'estudi eren tots els diaris que s'editaven a Barcelona en aquell moment, una xifra elevada si tenim en compte que en aquest període de divuit anys van arribar a publicar-se setanta-vuit diaris (2) i al llarg de tot el període el nombre de capçaleres que sortien diàriament a Barcelona no va baixar mai de vint i en alguns moments va arribar als trenta. A més, hi ha una renovació important, ja que dels 23 diaris que sortien a la ciutat el 1918, només 14 se seguien editant el 1936. En aquest any, just abans de l'esclat de la guerra, el total era de 29 rotatius, quinze dels quals, per tant, eren de nova creació.

A l'hora de buscar dades de difusió per a l'estudi de diaris històrics, el primer problema que ens trobem és la manca d'estudis o quantificacions. En el cas d'aquest treball, les dades que s'han utilitzat provenen de quatre fonts. La primera i més coneguda són les *Estadísticas de la prensa periódica de España*, editades per l'Estat els anys 1913, 1920 i 1927. Concretament, per l'àmbit temporal del treball es van utilitzar les dues últimes, realitzades la de 1920 pel Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes i la de 1927 pel Ministerio de Trabajo y Previsión (3). Les

taules de dades que contenen aquestes estadístiques són força completes quant a nombre de diaris i contenen moltes dades de cadascun d'ells. Concretament les dades aportades són la data d'aparició, la freqüència, si es tracta de diaris del matí o de la nit, el nombre d'edicions, la llengua, la tirada ordinària, el preu del número i de la subscripció, la maquinària, les dimensions i el nombre de pàgines, de redactors de plantilla, de col·laboradors, de treballadors administratius i de personal d'impremta. L'estadística de 1927 incorpora a més el nombre d'exemplars que s'exporten a altres països i el tipus de publicació, la seva tendència o tema. Hi ha, però, una precisió important a fer. Aquestes estadístiques no eren realitzades a través d'una inspecció o de visites a les redaccions, sinó que s'obtenien a través d'unes enquestes que els mateixos directors dels mitjans omplien i retornaven als funcionaris. Així, en la introducció de l'estadística del 1920 es reconeix que algunes dades –les susceptibles de ser objecte d'impostos, per exemple– i molt especialment la xifra de tirada és gelosament conservada en secret pels directors i quan no ho és, s'infla considerablement. Per tant, tenim unes xifres la mateixa font de les quals ens adverteix que no podem prendre com a valor absolut.

La segona font utilitzada són les dades de tirada dels diaris espanyols del 1918 procedents dels papers personals de Nicolás María de Urgoiti, i publicades per un equip d'estudiosos a la revista "Estudios de Historia Social" (4). En aquesta llista de diaris hi figuren setze capçaleres de periòdics diaris de Barcelona, dels quals es dona una xifra de tirada amb oscil·lacions. Així, per exemple, s'atribuïxen a *La Vanguardia* de 90.000 a 100.000 exemplars, mentre que *La Veu de Catalunya* en té 6.000 - 8.000 o *La Publicidad*, encara en castellà, entre 25.000 i 30.000. En aquest cas, hem de suposar que es tracta d'estimacions realitzades per Urgoiti, que durant molts anys va ser el responsable de La Papelera Española, empresa monopolística que assortia de paper premsa als diaris de tot l'Estat. Per tant, la fiabilitat d'aquestes dades l'hem de considerar també relativa i subjecta a la precisió de les estimacions que puguem atribuir a Urgoiti.

En tercer lloc, tenim una font molt curiosa i, com les altres, també de valor relatiu. Es tracta d'un curiós document en alemany, una llista de vint periòdics diaris de Barcelona amb la seva tirada i una definició ideològica. Aquest document apareix reproduït fotogràficament en el llibre *Schwarz Rot Buch*, això és el *Llibre Roig i Negre*, publicat per un grup d'anarcosindicalistes alemanys a Barcelona el 1937, després que fos assaltat el centre d'organització del partit nazi a Barcelona (5). Aquest document, mecanografiat i datat el 1935, inclou també indicacions curioses com els diaris que acceptaven articles i publicitat dels nazis. Entre aquests figuren casos com *La Veu de Catalunya*, el radical *Renovación* i, curiosament, *El Mundo Deportivo*. Un cop més, cal pensar que es tracta d'estimacions, i el fet que s'indiqui la tendència política de cada diari i, encara més, si aquests accepten publicitat i articles, fa pensar que es tracta d'un informe

a instàncies superiors de l'organització redactat, entre d'altres raons, per justificar el bon ús dels recursos emprats. Així, la tirada de *La Veu de Catalunya*, xifrada en 40.000 exemplars, sembla presumptament inflada mentre que la de *Solidaridad Obrera*, al qual se li atribueixen 5.000 exemplars, sembla disminuïda artificialment.

L'última font és potser la que presenta un grau més alt de fiabilitat, tot i les limitacions del seu abast. Es tracta d'una estadística de venda a la ciutat de Barcelona que recull dades d'onze diaris, tots ells d'aparició al matí. Amb tot, planteja un dubte no aclarit: si les dades consignades són acumulatives de tota una setmana o si són una mitjana d'un sol dia. L'estadística en qüestió va ser realitzada per l'Associació d'Empreses Periodístiques. Aquestes empreses tenien una sèrie de punts de distribució situats en el perímetre del casc antic de Barcelona i en altres llocs estratègics. Així els punts eren les places de Palau, d'Urquinaona, de la Universitat, del Clot i d'Espanya i les cruïlles Muntaner-Diagonal i Passeig de Gràcia-Diagonal. Al llarg d'una setmana s'estableix el total de venda de cada diari en cadascun dels punts de venda en qüestió.

L'estadística surt publicada al diari *La Humanitat* el diumenge 16 de juliol de 1935 i s'anuncia que fa referència a la setmana anterior (6). El diari la presenta amb orgull, ja que hi ocupa el segon lloc amb un total de més de 52.000 exemplars. *La Vanguardia* ocupa la primera posició amb vora 150.000 exemplars (és a dir, triplica l'immediat seguidor) i l'última plaça és per a *El Matí* amb només 517 exemplars. D'aquí el dubte de si es tracta d'un dia o d'una setmana, ja que si es divideixen les xifres entre set edicions, sortirien unes quantitats encara respectables per *La Vanguardia* (24.000) i per *La Humanitat* (8.600), però uns irrisoris 86 exemplars diaris per *El Matí*. Val a dir, però, que la xifra es refereix únicament a la venda en quiosc a Barcelona ciutat, ja que no s'inclou ni la subscripció ni les trameses fora ciutat.

Ens trobem doncs amb quatre fonts que no podem prendre com a valors en si mateixos, sinó com a valors relatius. Per tant, la primera cosa que podem fer és comparar les dades i tractar d'establir unes línies d'evolució. Això, en primer lloc, ens confirma l'escassa fiabilitat dels valors per si sols, ja que, per exemple, si sumem els totals de tirada diària de 1927 surten 615.000 exemplars i el 1935 la xifra puja a 902.000 exemplars. Avui dia, els diaris de Barcelona estan molt lluny d'assolir xifres com aquestes, ni tan sols amb les seves edicions dominicals.

Ara bé, si posem les llistes de costat, amb els diaris ordenats en funció de la tirada, de seguida ens adonem que es formen uns grups amb alguns trets en comú, més enllà de les dades de difusió.

Quadre 1. Tirades i venda dels diaris de Barcelona (1905-1935)

Diaris	1918	1920	1927	1935	1935(v)
La Vanguardia	100.000	100.000	140.000	250.000	149.516
El Diluvio	17.000	40.000	50.000	150.000	48.277
Las Noticias	50.000	50.000	60.000	40.000	12.620
El Noticiero Universal	25.000	30.000	60.000	20.000	
El Día Gráfico	26.000		50.000	30.000	11.346
El Mundo Deportivo		9.000	40.000	150.000	32.546
La Veu de Catalunya	8.000		40.000	40.000	2.170
La Publicitat	30.000	85.000	30.600	40.000	11.402
Diario de Barcelona	20.000			30.000	
La Humanitat	—	—	—	30.000	52.146
La Noche	—	—	22.000	30.000	
Solidaridad Obrera		6.000	20.000	5.000	
Renovación	—	—	—	20.000	2.202
L'Instant	—	—	—	20.000	
La Rambla*	—	—	—	15.000	
El Progreso	10.000		15.000	—	—
La Nau—	—	—	12.000	—	—
El Correo Catalán	15.000		10.000	5.000	1.398
El Liberal	21.000	15.000	10.000		
La Mañana			6.200	—	—
El Matí	—	—	—	5.000	517
Diario del Comercio	2.000		5.000	5.000	
La Aurora			5.000		
La Tribuna	4.000			—	—
El Resumen	—		2.500		
La Prensa			2.000	—	—
Diario Mercantil			1.000	2.000	

(V): dades de venda a la ciutat de Barcelona reportades per *La Humanitat*

* *La Rambla* passa a ser diari a partir de 1936

Així, en totes les estadístiques, *La Vanguardia* apareix en solitari encapçalant la classificació, a distàncies dels seus competidors que de vegades arriben a triplicar la xifra immediata. En segon lloc apareix un grup de diaris on trobem *El Diluvio*, *Las Noticias*, *El Noticiero Universal* i *El*

Día Gráfico, les tirades dels quals oscil·len, segons aquestes fonts, entre els 25.000 i els 60.000 exemplars, segons el diari i l'any. Es tracta de diaris tots ells escrits en llengua castellana, de propietat empresarial —és a dir sense vinculació directa a un partit polític— d'una tradició important i consolidada. El més jove de tots ells, *El Día Gráfico*, havia aparegut el 1913 i del grup de quatre és l'únic que presenta un lligam amb un partit polític, en aquest cas el Republicà Radical, a través de la figura del seu propietari, Joan Pich i Pon.

Formant un segon grup hi trobaríem, en canvi, una presència important de diaris propietat de partits polítics o de propietaris que els posen al servei d'aquests: *La Publicitat*, *La Humanitat*, *La Veu de Catalunya*, *Renovació*, *L'Instant* i *Solidaridad Obrera*, encara que la difusió d'aquest darrer era molt fluctuant segons el context polític. Les dades els situen en mitjanes que van dels 20.000 als 30.000 exemplars i, tot i les exageracions ja comentades, sembla probable que empresarialment, aquests rotatius fossin econòmicament viables i que tinguessin una influència real en sectors prou amplis de la societat.

La influència i la viabilitat empresarial quedaria seriosament limitada en el grup de diaris que venen a continuació i que presenten xifres que van dels 5.000 als 15.000 exemplars. Amb tot, hi ha rotatius d'aquest grup que tenen una existència llarga i una difusió baixa, però constant: *El Correo Catalán*, *El Liberal*, *Diario del Comercio*. Alguns són diaris d'opcions minoritàries però amb un públic fidel. Aquest seria el cas del tradicionalista *El Correo Catalán*, el catalanista-catòlic *El Matí*, els subgrups radicals de *La Aurora* i *El Liberal*, o l'econòmic *Diario del Comercio*. Una altra característica freqüent en aquest grup i en el que ve a continuació és la deficient qualitat de la impressió i confecció del diari, la seva extensió limitada a quatre pàgines i una informació que, en molts casos, era sistemàticament afusellada d'altres rotatius.

Per sota d'aquestes xifres encara trobem dades puntuals de tres rotatius, dos econòmics: *El Resumen* i el *Diario Mercantil* i *La Prensa*, un diari aparentment independent que va viure quinze anys, del 1918 al 1932.

Aquests quatre grups que es formen queden confirmats si s'utilitzen altres variables com les plantilles de les redaccions o les tarifes de publicitat. Pel que fa a plantilles, les dades procedeixen tant de les *Estadísticas de la prensa de España* abans esmentades com dels anuaris de l'Associació de la Premsa de Barcelona (7).

Quadre 2. Plantilles i redactors dels diaris de Barcelona

Diaris	Tirada 1927	Nº Red. 1924	Tirada 1935	Red. 1934
La Vanguardia	140.000	23	250.000	
El Diluvio	50.000	26	150.000	10
Las Noticias	60.000	25	40.000	15
El Noticiero Universal	60.000	25	20.000	
El Día Gráfico	50.000	14	30.000	18
La Veu de Catalunya	40.000	21	40.000	
La Publicitat	30.600	17	40.000	
Diario de Barcelona		18	30.000	
La Humanitat	—		30.000	14
La Noche	22.000		30.000	12
Renovación	—		20.000	15
El Progreso	15.000	11	—	
El Correo Catalán	10.000	19	5.000	
El Liberal	10.000	16		
Diario del Comercio	5.000	12	5.000	10
La Aurora	5.000	8		
El Resumen	2.500	8		
Diario Mercantil	1.000	6	2.000	

Per no estendre'ns ara en detall en les xifres apuntem que el patró de plantilla del diaris de l'època era de més de vint per als de difusió superior, entre deu i vint per als que assolien una difusió mitjana i menys de deu en aquells casos que el diari tenia una implantació escassa. Val a dir que hi ha casos que destaquen per la mesura de les seves plantilles, com *La Vanguardia* o *El Día Gráfico* mentre que altres, com *El Correo Catalán*, *El Liberal* i *El Progreso*, les presenten molt altes en relació a la seva escassa tirada.

Pel que fa a les tarifes de publicitat, aquestes es troben recollides en els *Catálogo de la Prensa de España*, que va editar l'empresa Rudolf Mosse Ibérica els anys 1927 i 1930 (8). La Rudolf Mosse era una multinacional

alemanya que actuava com a central de publicitat i que, per exemple, va tenir l'exclusiva d'aquesta activitat de l'Exposició Internacional de Barcelona del 1929.

Quadre 3. Tarifes de publicitat (1930) en relació al format i a la tirada

Diaris	1/4 pàgina	1 línia secció anuncis	1 línia secció inform.	Format imprès en cm.	Tirada 1927	Tirada 1935
La Vanguardia	450*	0,60	2,70	29x44	140.000	250.000
El Diluvio	36	0,30	0,60	19x27	50.000	150.000
Las Noticias	210	0,40	2	40,5x52,5	60.000	40.000
El Noticiero Universal	175	0,40	2	29,2x41,5	60.000	20.000
El Día Gráfico	275*	0,40	1,65	28,7x44,5	50.000	30.000
El Mundo Deportivo		1,50	2	39,5x56	40.000	150.000
La Veu de Catalunya	152,50	0,25	1,25	40x55	40.000	40.000
La Publicitat	115	0,40	1	38,8x53	30.600	40.000
Diario de Barcelona	55	0,25	1,50	19,2x25,7		30.000
La Noche	150	0,25	0,90	28,5x44	22.000	30.000
El Progreso	110	0,20	0,75	40x55	15.000	—
La Nau		0,40	1	40,5x52,7	12.000	—
El Correo Catalán	100	0,20	0,75	39x56	10.000	5.000
El Liberal	125	0,75	0,75	29,7x44,2	10.000	
El Matí		0,30	1	28x43,5		5.000
Diario del Comercio		0,40	1	40,8x57	5.000	5.000
La Aurora	120	0,80	1,50	23x32	5.000	
Gaceta de Cataluña	90	0,50	1	28x39		—
El Resumen		0,30	1	29x39	2.500	
Diario Mercantil		0,40	1	40,5x58,5	1.000	2.000
La Jornada		0,50		33,5x54		

*Rotogravat

L'estudi de les xifres de tirada en relació a les tarifes publicitàries referma la classificació anterior en grups. En primer lloc, trobem *La Vanguardia*, en solitari, amb un preu que no arriba al doble dels seus seguidors més immediats, però amb una tirada que supera el doble de la de la competència.

En el grup dels seus seguidors immediats apareixen altre cop *El Diluvio*, *Las Noticias*, *El Noticiero Universal*, *El Día Gráfico* i *El Mundo Deportivo*. La bona difusió els permet captar més publicitat, vendre-la a un preu més elevat, disposar de més pàgines i més redactors i oferir un producte més competitiu. Així es crea, a més, una mena de roda que contribueix a explicar la puixança i la continuïtat de les empreses consolidades.

Els diaris catalans, que el 1930 eren *La Publicitat*, *La Nau*, *La Veu de Catalunya* i *El Matí*, es troben en un segon grup, junt amb diaris com *La*

Noche, El Progreso o *Diari de Barcelona*. Altre cop trobaríem un tercer grup on apareixerien diaris de difusió molt menor, alguns d'ells especialitzats com el *Diario del Comercio*, el *Diario Mercantil* o *El Resumen* i altres amb una orientació política molt definida, com el radical *La Aurora* o la *Gaceta de Cataluña*, un diari rabiosament monàrquic.

Vistes les primeres aportacions, fonamentalment econòmiques, que podem extreure de l'estudi conjunt de les xifres de tirada, podem comprovar quines aportacions ens donen si les creuem amb altres variables. Així, per exemple, podem sumar les tirades per llengües, català o castellà, extraure'n els percentatges de cadascuna i comparar-los amb els percentatges que representen el nombre de rotatius en cada llengua respecte del total. La principal dada que se'n desprèn és que entre 1927 i 1935 hi ha un increment important de nombre de diaris en català, però que aquest increment no va acompanyat per un augment similar del pes relatiu de les tirades.

Quadre 4. Relació entre el tiratge i el nombre de diaris per llengües

	1927		1935	
	Nombre	Tirades	Nombre	Tirades
Total global	26	615.800	28	902.000
Diaris en català	3	82.600	6	150.000
Diaris en castellà	23	533.200	22	752.000
% corresponent a diaris en català	13 %	13,40 %	27 %	16,6 %
% corresponent a diaris en castellà	87 %	86,6 %	73 %	83,4 %

Si acceptem el valor relatiu d'aquestes xifres, tindríem que la premsa en català augmenta la pluralitat de la seva oferta però no aconsegueix incrementar en una proporció semblant la difusió que assoleix, tot i que hi ha hagut un augment remarcable del total de producció de diaris. Per explicar aquest fet podem apuntar dues hipòtesis: en primer lloc que és un diari castellà, *La Vanguardia*, el que s'endú la major part d'aquest increment de la difusió; en segon lloc, que el sostre de la lectura en català —a causa de la manca de formació en aquesta llengua— no permet assolir un increment significatiu en el breu període autonòmic de la República.

Per últim, podem posar en relació la tirada i el nombre de diaris amb les tendències polítiques dels rotatius. Per fer-ho, hem partit d'una classificació basada en la que utilitza Antonio Checa Godoy al seu llibre

Prensa y partidos políticos durante la II República (9), en la qual hi hauria set grups, alguns amb un únic representant:

Quadre 5: Diaris classificats per tendència política

Tot el període	Només 1927	Només 1935
Tradicionalisme i monàrquics		
<i>Diario de Barcelona</i> <i>El Correo Catalán</i>	<i>La Mañana</i>	
Lliga i afins a UDC		
<i>La Veu de Catalunya</i>		<i>El Matí</i> <i>L'Instant</i>
Independents		
<i>La Vanguardia</i> <i>El Noticiero Universal</i> <i>Las Noticias</i> <i>Diario del Comercio</i> <i>Diario Mercantil</i> <i>El Resumen</i>	<i>La Tribuna</i> <i>La Prensa</i>	
Filo-lerrouxistes		
<i>El Día Gráfico</i> <i>La Noche</i> <i>El Liberal</i> <i>La Aurora</i>	<i>El Progreso</i>	<i>Renovación</i>
Republicans		
<i>El Diluvio</i>		
ERC i Acció Catalana		
<i>La Publicitat</i>	<i>La Nau</i>	<i>La Humanitat</i> <i>La Rambla</i>
CNT		
<i>Solidaridad Obrera</i>		

Figura 1. Percentatge per sectors polítics sobre el nombre total de diaris (1927)

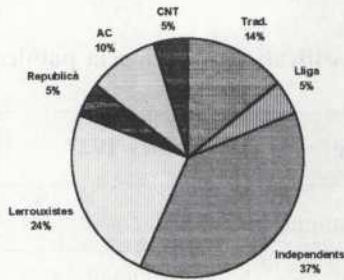

Figura 2. Percentatge per sectors polítics sobre la tirada global (1927)

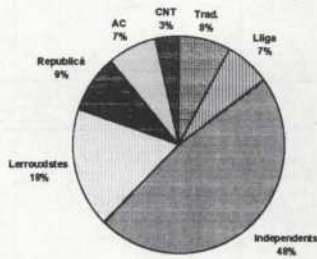

Figura 3. Percentatge per sectors polítics sobre el nombre total de diaris (1935)

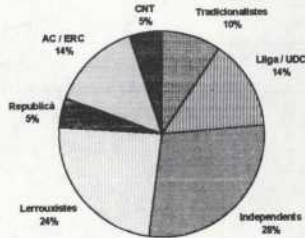
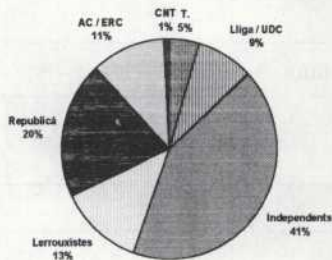

Figura 4. Percentatge per sectors polítics sobre la tirada global (1935)

La primera observació que podem extreure en aquest cas és el predomini del sector independent, tant en nombre de capçaleres com en tirada. Aquesta hegemonia se sustenta en gran part sobre l'hegemonia general de *La Vanguardia*, a la qual s'afegeix el suport del matutí *Las Noticias* i del vespertí *El Noticiero Universal*.

El segon aspecte remarcable és la importància amb tendència a disminuir, que presenten els diaris filo-lerrouxistes. En aquest cas, el pes real per tirada és inferior a la representació en nombre de capçaleres. Simplificant, es pot dir que als anys trenta, a Barcelona, un de cada quatre diaris a la venda és de signe lerrouxista, en una època en què degut a les lleis electorals majoritàries, el Partit Republicà Radical fa un paper discret en els comicis a Catalunya. El pes relatiu de la tirada és notablement inferior i passa d'un 18 % (el 1927) al 13 % (el 1935).

El sector tradicionalista presenta una tendència similar a la dels lerrouxistes, amb una representació en nombre de capçaleres superior al percentatge de difusió. I encara aquest, pateix una tendència a la baixa.

Pel que fa als grups de premsa en llengua catalana, s'experimenta un increment igual en nombre de capçaleres entre 1927 i 1935, però el pes de la difusió augmenta per als diaris d'esquerra en un grau lleugerament superior.

Les xifres de tirada utilitzades mostren alguna llacuna, com ara que segons les dades de què disposem es duplicaria la difusió de *El Diluvio*, d'un 9 a un 20 % mentre que la de *Solidaridad Obrera* baixaria d'un 3 a un 1 %.

Si en lloc de grups centrem l'apreciació en un sentit global entre dreta i esquerra, veiem com en nombre de capçaleres hi ha una majoria del sector dretà-conservador que es converteix en hegemonia si considerem la premsa filo-lerrouxista com de centre-dreta. La tendència és al descens, que s'accentua molt més pel que fa a la tirada. L'esquerra, en canvi, experimenta un increment del 19 % al 32 % en difusió. Tot i aquest increment, i fins i tot considerant el biaix pro-conservador que puguin tenir les dades de 1935, aquest desequilibri de la difusió de la premsa a favor de la dreta mostra un contrast important amb la situació política de l'etapa republicana.

Veiem doncs, que tot i la precarietat i l'escassa fiabilitat en un sentit de valors absoluts de les dades de què disposem, com aquestes ens poden realitzar algunes aportacions interessants per a l'estudi dels diaris, però no com a ens individuals, sinó en visions panoràmiques del conjunt del sistema de premsa.

El valor d'aquestes aportacions augmenta en gran manera quan es creuen amb altres dades, com hem vist tant dades econòmiques com llengua del diari o tendència política, i encara es poden començar a treure hipòtesis més concretes com més definides i desglossades són les dades de què disposem. Així, en el cas de les xifres de venda reportades per *La Humanitat*

que esmentàvem al principi, si s'estudia amb deteniment el desglossat per punts de venda es poden arribar a extreure hipòtesis com que el diari catòlic *El Matí* es venia més en punts propers a estacions de ferrocarril, o que *El Diluvi* i *La Publicitat* assolien pics superiors de venda a la Plaça de la Universitat, mentre que *El Día Gráfico* assoleix pics encara més remarcables a la cruïlla Muntaner/Diagonal.

Hem vist, doncs, com les dades de difusió utilitzades, tot i la seva fiabilitat relativa, ens permeten obtenir informacions molt interessants sobre la configuració del sistema periodístic de l'època estudiada. Amb les medicions actuals de la difusió dels mitjans de comunicació, que presenten dades molt més detallades i desglossades per diversos paràmetres sociològics, es podrien arribar a treure conclusions profundes no únicament sobre l'univers de receptors, sinó també sobre la configuració interna dels mitjans.

NOTES

(1) "La premsa diària de Barcelona, de la Mancomunitat a la Guerra Civil (1919-1936)". Treball de doctorat llegit als Estudis de Periodisme de la Universitat Pompeu Fabra i realitzat sota la direcció del Dr. Josep Maria Casasús i Guri. L'autor expressa el seu agraïment a les aportacions rebudes dels doctors Jaume Guillaumet i Daniel E. Jones durant la realització del treball.

(2) La font utilitzada han estat els catàlegs alfabètic i cronològic de l'Hemeroteca de l'Institut Municipal d'Història de Barcelona (IMHB).

(3) Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes. *Estadística de la prensa periódica de España (Referida al 1 de febrero de 1920)*. Madrid, 1921. Ministerio de Trabajo y Previsión. *Estadística de la prensa periódica de España (Referida al 31 de diciembre de 1927)*. Madrid, 1930.

(4) Soledad Carrasco, Rafael Cruz, Antonio Elorza y Mercedes Cabrera (Presentación de). *Las fundaciones de Nicolás María de Urgoiti: Escritos y archivo*. A "Estudios de Historia Social" número 24-25. Servicio de Publicaciones. Ministerio de Trabajo y Seguridad Social. Madrid, 1989. El dossier inclou una selecció dels escrits i documents d'Urgoiti entre els quals hi ha una taula de tirada dels periòdics diaris espanyols referida a l'octubre de 1918.

(5) *Schwarz Rot Buch. Dokumente über den Hitlerimperialismus. Herausgegeben von der Gruppe das Deutsche-Anarcho-Syndikalisten*. ASY Verlag, Barcelona, 1935, p. 145. Es tracta, d'un recull de documents del partit nacional-socialista alemany requisat a principi de la guerra civil, principalment a Barcelona i també en altres ciutats espanyoles. No és, com indiquen alguns autors que el citen, un anuari. Els documents són transcrits o reproduïts fotogràficament i s'acompanyen amb molt escassos comentaris. La seva finalitat és demostrar la intervenció nazi a l'Estat Espanyol des de molt abans de l'inici de la guerra civil. Un d'aquests documents, reproduït fotogràficament, és una relació de vint periòdics amb la tirada i la definició ideològica, datat el 1935. No hi figura cap mena de comentari i, per tant, no és possible saber amb certesa com es van recollir les dades, ja que no es té coneixement de cap estadística oficial per aquells anys i les dades no coincideixen amb les publicacions oficials dels anys vint. Una hipòtesi seria que es tracta de simples estimacions.

(6) *La venda de diaris a Barcelona a "La Humanitat"* del 16/7/1935, p. 12.

(7) Asociación de la Prensa de Barcelona. *Vida de periodistas ilustres. Anuario de la Asociación de la Prensa diaria de Barcelona*. Barcelona, 1924. *Annals del Periodisme Català*. Publicació de l'Associació de Periodistes de Barcelona. Any II, n. IX. Barcelona, desembre 1934.

(8) *Catálogo de Prensa de España*, editat per Rudolf Mosse Ibérica S.A. Barcelona, 1927 i 1930.

(9) Antonio Checa Godoy. *Prensa y partidos políticos durante la II República*. Universidad de Salamanca, Salamanca, 1989.